

ראשית – הוא כושון: על צבע עור וגישות לא חינוכיות בספרות ילדים

תמר לוז גרבר

אימא שלי הייתה מספרת לנו ספרי ילדים בעל פה. כך היא זכרה אותם אחרי עשרות פעמים שסיפרה אותם לחמשת ילדיה ומעבודתה בגני הילדים בקיבוץ. היו לה הבעות פנים וגוף קבועות, אבל בלי תחפושות או אמצעי המחשה. הטקסט עמד במרכזו. אחד הספרים החביבים עליה היה **עליקמא הקטן**¹. היא אהבה את ההומור והשנינה שבטקסט, את הבלגן ואת הסוף הטוב, שהרי מסר חינוכי זה תמיד טוב. ועם זה הסיפורים האהובים עליה ביותר היו על "הילדים הרעים" שהרשו לעצמם להתחצף כמו **מקס ומוריץ**² ו**יהושע הפרוע**³ ואפילו **הרשלה**, אבל זה כבר סיפור אחר.

אני יוצאת לחפש מה היה **בעליקמא הקטן** שפתח עולם מופלא וקסום בחיינו, ומה גרם לי לוותר עליו ולא לספר אותו לילדיי. בעצם השאלה היא מה איבדנו ומה הרווחנו עם פקחת התודעה הביקורתית. מסה זו נכתבת על רקע הפסקת פרסום ספרי ד"ר סוס שבהם עולים ביטויים גזעניים לצד שאלות על תקינות פוליטית.

הספר **עליקמא הקטן** מתחיל כך:

ראו, ילדים, כאן עומד עליקמא
עליו ושמה, – יודעים אתם למה?
ראשית – הוא כושון, ושנית – שחרחרון,
שלישית – הוא יודע לרכוב על פילון.

הטקסט מתגלגל יחד עם חרוזיו ומושך אותנו להמשיך ולקרוא כדי לראות מיהו הילד הזה עם שמו המוזר ולאן הוא רוכב על הפילון שלו. גם אנחנו רצינו לרכב על פילון. ראינו את מוגלי בסרט **ספר הג'ונגל** (1967), וגם הוא משתעשע עם פילון. זה נראה כל כך טבעי עד שרצינו גם לעשות זאת. בימים ההם ראינו סרטים בקולנוע על מסך גדול. הסרט הוקרן פעם אחת ונצרב בזיכרון לחיים שלמים. את הסיפור על עליקמא היה אפשר לקרוא שוב ושוב ובאמצעותו לחזור אל אפריקה הרחוקה ואל שביליה הקסומים. אבל על פילים לא רכבנו, לנו היו אופניים.

אפריקה הרחוקה של עליקמא החלה בציורים של מרים ברטוב, חברת קיבוץ גברעם באותם הימים, יוצרת וציירת שיצרה מגזרות לעלילת סיפור ילדים שיצרה על ילד קטן באפריקה. היא פנתה אל שחקן

1. גבאי, י' (1949). **עליקמא הקטן: ספור בחרוזים לגיל הרך** (מ' ברטוב, מאירת). הוצאת "סיני". הספר זכה בפרס מחזאון ישראל לאיור לשנת 1986.
2. וילהלם בוש כתב את **מקס ומוריץ** ב-1865. הספר תורגם פעמים אחדות לעברית. לנו הייתה מהדורה בתרגומו של אורי סלע מ-1965. אורי סלע גדל בדגניה ב' והיה חבר ילדות של אבי, צבי לוז.
3. הנריך הופמן כתב את **יהושע הפרוע** ב-1844. הספר תורגם לעברית במספר גרסאות, בתרגומו של אורי סלע הספר נקרא **יפתח המלוכלך**.

"האוהל", יהודה גבאי, שחרז את הטקסט. הספר ראה אור ב-1949 וזכה להצלחה רבה. אני נולדתי עשרים שנה לאחר מכן.

זהו סיפור קטן על יוסי, ילד שלי מוצלח,⁴ שאימא שולחת להביא מצרכים מהחנות והכול מסתבך לו, אצל עליקמא הסוף טוב והוא עומד במשימה. מלווים אותו בדרך שפן, ברווז וחחול. עליקמא יוצא רכוב על פילון, בדרך הוא מאבד את הסל, את הכובע ואת הפיל והוא מתיישב לבכות בצל התמר. אך אל דאגה, הברווז והחחול החזירו לו את הכובע והסל, הוא המשיך אל החנות וקנה ממתקים. בסוף נמצא גם הפיל וכל החבורה חוזרת הביתה בשמחה וכך הבית האחרון:

פתחה החבריא בשיר ובזמר,
וכאן סיפורנו כבר בא לידי גמר:
הם באו הביתה עם רדת היום,
וכל הנסיעה נגמרה בשלום.

רבות נכתב על הספר ועל הסוגיה הגזענית של הצגת ילד כושון ושחרחר. מי שגדל על הטקסט ואהב אותו בילדותו יאהב לדפדף מחדש באיורים העזים בשחור-לבן ואדום שמדיפים ניחוח של פעם. זוהי קלסיקה נפלאה במיטבה, הפשטות והניקיון של איורי הספר בולטים על רקע השתוללות הצבעים בספרי הילדים החדשים. בשנת 1999 לכבוד יובל שנים לספר הוחלט להוציאו במהדורה מחודשת. מרים ברטוב שכתבה את הטקסט ומחקה ממנו ביטויים שהפכו ללא לגיטימיים עם השנים. כושון הפך לכינוי גנאי וגם הביטוי שחרחרון מקטין ומזלזל. המהדורה החדשה יצאה בהוצאת מוזאון ישראל עם אחרית דבר על השתנות השיח בציון המידע כי כשראה הספר אור לראשונה המילה כושי תיארה אנשים שמוצאם מכוש וצבע עורם כהה.

השאלה הנשאלת כאן היא לא רק האם עליקמא הוא ספר טוב או לא טוב לילדים (בהתעלם מההנחות השגויות שבאפריקה ילדים קטנים רוכבים לבד על פילים; שחחול, ברווז ושפן הן חיות נפוצות באפריקה; שבמכולת קונים ממתקים במקום מוצרי מזון בסיסיים), אלא כיצד מוצגים אנשים שחורי עור בספרות לילדי הגיל הרך בישראל? איך קוראים להם, מה הם עושים, האם הם גורמים לילד להזדהות איתם, או לחוש התנשאות והדרה לתרבות המיוצגת? נקודת ההזדהות היא קריטית לשלב ההתפתחות הילד.

ברשתות החברתיות התפרסם פוסט של אם לילדה בת ארבע שבו היא כותבת כי בתה חושבת שילדה בעלת צבע עור כהה אינה יפה, ולכן האם מבקשת הפניה לתכנים המציגים ילדה כהת עור עם שיער קצר כגיבורה חיובית. צר לי לציין כי בספריות בגני ילדים בישראל חסרים ספרים שמיוצגים בהם ילדים במגוון צבעי עור והמגוון הספרותי בתחום דל מאוד.

פעמים רבות ההדרה והרתיעה מצבע עור כהה נעשית בלא מודע. הספר **דמעות ורודות**⁵ מלמד ילדים לשתף בכאב ולא להחזיק את הצער בבטן. זהו ספר אהוד על צוותים טיפוליים ויש עליו המלצה ומערך שיעור של המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח). מותק היא "ילדה" ורודה וחמודה שחוזרת יום אחד מהגן

4. ע' הלל (1978). **יוסי, ילד שלי מוצלח** (ש' כץ, מאייר). הוצאת מסדה. השיר הופיע באלבום להקת **התרנגולים** בשנת 1963. בשיר אימו של יוסי שולחת אותו להביא מוצרי צריכה בסיסיים מהמכולת (חלב, לחם) והוא מביא דברים אחרים לגמרי.

5. ח' גולדברג (2001). **דמעות ורודות** (כ' קדמון, מאיירת). הוצאת הקיבוץ המאוחד.

עצובה, היא לא מוכנה לספר להוריה מה קרה לה. הלב שלה משחיר ולאט לאט השחור צובע את כולה עד שהיא שחורה לגמרי ועצובה. כשהיא מסתכלת בראי ורואה את עצמה שחורה היא נבהלת ומתחילה לבכות. הדמעות הוורודות שוטפות ממנה את כל השחור עד שהיא חוזרת להיות ורודה ושמחה. ואז היא יוצאת החוצה פוגשת את חבריה והם מזמינים אותה לאכול גלידה.

בקריאה ראשונה גם אני אהבתי את הספר וחשתי הזדהות, אך בקריאה השנייה עיינתי בו במבט ביקורתי ולא היה אפשר להתעלם מהבעיות הנטועות בטקסט. קודם כול לדמות קוראים מותק, שם מקטין ומקומם. שנית הצער גורם לעורה להשחיר, ובספר צבע עור שחור מסמן משהו רע. ואם לא די בזה, עולה פתרון קליל שהבכי פותר הכול. גם ילדים יודעים שצער אמיתי לא נמחק ונעלם. כקוראת בוגרת חששתי שהדמות חוותה תוקפנות או אלימות כלשהי, כך שחסרה פרופורציה בין ההתרחשות לתוצאה. הספר אינו תואם שום ערך שאני מאמינה בו, הוא מקטין את הילדה בשם מותק, הוא מזלזל בבעלי צבע עור כהה והוא מציג פתרון קל לכאב עמוק. אגודת יהודי אתיופיה בישראל פנו למרכז לטכנולוגיה חינוכית במשרד החינוך בבקשה להוציא את הספר מרשימת הפעילויות החינוכיות מסיבות גזעניות. הסמליות שהשחור מפחיד ושלילי חזקה מאוד בספרות לגיל הרך.

כשאני חוזרת אל הספרייה ומחפשת ספרים על ילדים בעלי צבע עור כהה שחיים את חייהם בשמחה ומעוררים בי סקרנות על אורח חייהם אני מגלה שחסר מדף כזה. נכון שיש כמה ספרים בסדרת "ילדי העולם": **סיאה הילדה מאפריקה**, **גנט הילדה מאטיופיה**,⁶ ויש כמה ספרים חדשים יותר בסדרת "קטנות גדולות"⁷ שנכתבו על רוזה פארקס, **מאיה אנג'לו**, ו**אריתה פרנקלין**. ויש ספרים המתארים את המסע של עולי אתיופיה לישראל: **הנעלים הישנות של אדון מינאסה**, **מה שמי ומי אני**,⁸ **הצמות של למלם**, **ירוס הולכת לירוסלם**, **שמלת החג של טרויה** ועוד. אך עדיין חסרים צבעים וקולות שיציגו אוכלוסיות שונות החיות כאן, שכוללות אנשים מארצות מוצא שונות, מדתות ומתרבויות שונות, ממצב סוציו-אקונומי או מעמד שונה.

לאחרונה הופסקה הדפסתם של שישה ספרים של ד"ר סוס. בספרים אלה הדמויות הלא לבנות מוצגות בדרך אוריינטליסטית, גזענית ופוגענית שממנה נובעת הנחה על עליונות הגזע הלבן. לאחר ההודעה התפתח שיח נרחב בתקשורת, גישות נוסטלגיות טוענות שהקריאות הביקורתיות מצמצמות את חוויית הקורא ושהטקסטים האלה יפים ונאיביים. הן מוסיפות שאפשר לכתוב הערה קטנה בשוליים על המציאות שהשתנתה, ואולם כל עוד יצירות אלו מציגות אנשים בדרך מצמצמת וסטראוטיפית הן מנציחות הדרה חברתית. העיסוק בספרי ילדים שווינויים מצוי בראשית דרכו. יש קורסים לקריאה ביקורתית ופורומים ברשתות החברתיות אך בשטח המציאות עדיין שמרנית מאוד. יש עוד מגזרים וקבוצות רבות בחברה שאין להם ייצוג הולם והמלאכה עוד רבה. אני חוזרת אל ניהוחות הילדות, מתרפקת על עליקמא, הילד השחרחר עם הטורבן על הראש, הסל והפילון, רוצה ליהנות מהנוסטלגיה והתמימות של פעם, אך גם רוצה לחנך אחרת.

6. סדרת **ילדי העולם** יצאה לאור בארץ בשנות השישים בידי ספרית פועלים וזכתה למהדורות רבות. חנה ריבקיין-בריק צילמה אותה, אסטריד לינגגרן כתבה אותה ולאח גולדברג תרגמה את הסדרה לעברית.

7. סדרת **קטנות גדולות** בהוצאת צלטנר.

8. הספורים **הנעלים הישנות של אדון מינאסה** ו**מה שמי ומי אני** יצאו לאור ב"ספריית פיג'מה" והופצו בגני הילדים.